

Адже інтерес – це першопричина, передумова, або ж те, що породжує, стимулює появу права особи, конкретизує його та дає відповіді на питання: чому саме це право, як, яким чином має воно здійснюватися, у яких цивільних правовідносинах? Право є способом і засобом реалізації, досягнення інтересу, саме воно є гарантією отримання тих правових результатів, певної мети в конкретних цивіль-

них правовідносинах. Без інтересу особи жодних цивільних правовідносин бути не може, адже він є ціллю, метою та засобом задоволення потреб особи, яких вона досягає шляхом вступу в певні правовідносини. Саме інтереси є дієвими творчими потребами, які і спонукають людей до вступу в цивільні відносини, забезпечуючи їхню динаміку та будучи рушійною силою суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иеринг Р. Интерес и право. Ярославль, 1880. 268 с.
2. Петражицкий Л. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. Ч.1. Москва : Юрайт, 2017. URL: <https://www.biblio-online.ru/viewer/F73BC15B-1775-4347-B780-5AE05A4E4F#page/293>.
3. Иоффе О. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». Москва : Статут, 2000. 777 с. URL: http://civil.consultant.ru/elib/books/3/page_55.html.
4. Аскназий С. Основные вопросы теории социалистического гражданского права. Москва : Статут ; ЗАО «Консультант Плюс», 2008. 858 с.
5. Венедиктов А. Государственная социалистическая собственность. Москва : Издательство АН СССР, 1948. 834 с.
6. Карева М., Кечежян С. О социалистических правоотношениях. Тезисы докладов. Москва, 1956. 28 с.
7. Толстой Ю. К теории правоотношения : монография. Ленинград : Из-во Ленинградского ун-та, 1959. 88 с.
8. Братусь С. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав. *Советское государство и право*. 1949. № 8. С. 30–37.
9. Михайло С. Интерес как общенаучная категория и ее отражение в науке гражданского права. *Государство и право*. 1999. № 7. С. 86–92.
10. Малеин Н. Охраняемый законом интерес. *Советское государство и право*. 1980. № 1. С. 27–30.
11. Кабалкин А. Гражданско-правовая охрана интересов личности. Москва : Наука, 1969. 198 с.
12. Коркунов Н. Лекции по общей теории права. Изд. 8-е. Санкт-Петербург, 1908. 354 с.
13. Шершеневич Г. Общая теория права : лекции профессора Московского университета Г.Ф. Шершеневича, читанные в Московском коммерческом институте в 1909/10 гг. Москва : Изд. дом МКИ, 1911. 116 с.
14. Кечежян С. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва : Изд-во АН СССР, 1958. 185 с.
15. Гамбаров Ю. Курс гражданского права. Часть общая. Т. 1. Санкт-Петербург, 1911. 793 с.
16. Рождественский А. Основы общей теории права : курс лекций, читанных на Высших женских юридических курсах в Москве. Москва, 1912. 157 с.

УДК 347.2/.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/14>

НЕВІДВОРОТНІСТЬ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ЯК ГАРАНТІЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

THE INEVITABILITY OF CIVIL LIABILITY OF THE STATE AS A PROPERTY RIGHTS GUARANTEE

Чупрій Д.Ю., студентка III курсу юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дослідженню проблемних аспектів принципу невідворотності цивільно-правової відповідальності держави як гарантії права власності. Законодавець проголошує непорушним право власності, однак комплексне забезпечення цього принципу неможливе без розроблення ефективного механізму юридичної відповідальності держави, а не лише приватних осіб. Принцип невідворотності такої відповідальності з розвитком України як правової держави відіграє все більшу роль у гарантуванні та забезпеченні права власності. Оскільки захисту потребує не лише приватна, а й публічна власність, а механізми охорони права державної та комунальної власності в Україні лишаються недосконалими порівняно з такими ж механізмами охорони права приватної власності, у статті здійснено аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо цивільно-правової відповідальності держави внаслідок неправомірного надання у приватну власність майна, що становить державну та комунальну власність, а також розглянуто деякі правові позиції Верховного Суду та Верховного Суду України. Виявлено умови, за яких держава не завжди несе цивільно-правову відповідальність за завдану шкоду. Інститут цивільно-правової відповідальності держави у сфері речового права потребує фундаментального підходу до його реформування. Одним із напрямів такого реформування визначається запровадження позасудового порядку компенсації шкоди, завданої підзаконними нормативно-правовими актами, а також, зокрема, індивідуальними актами органів влади, їх службових та посадових осіб. У статті обґрунтовано потребу встановлення єдиної процедури розгляду заяви про відшкодування збитків і безпосередньо його виплати, а також механізму регресу. Виходячи з публічно-правового характеру цивільно-правової відповідальності держави, її роль у компенсації завданої нею шкоди пропонується докорінно змінити: органи влади, їх посадові та службові особи, на яких безпосередньо покладено реалізацію функцій держави, у разі виявлення факту завдання шкоди, за власною ініціативою мають почати процедуру компенсації шкоди в адміністративному порядку.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність держави, гарантії права власності, невідворотність цивільно-правової відповідальності держави, непорушність права власності.

The article is devoted to the research of problematic aspects of the principle of inevitability of civil responsibility of the state as property rights guarantee. The legislator proclaims inviolable property rights, but ensuring this principle is impossible without developing an effective mechanism of legal responsibility of the state. The principle of the inevitability of legal responsibility plays an important role in property rights guaranteeing. Public ownership also requires protection, and the mechanisms of its protection in Ukraine is imperfect in comparison with the same mechanisms of protection private ownership. The article analyzes the practice of the European Court of Human Rights with regard to civil liability of the state as a result of unauthorized provision of public property in private ownership, as well as some legal positions of the Supreme Court and the Supreme

Court of Ukraine. The analyze has identified conditinals in which the state does not bear civil liability for damages. The institute of civil liability of the state in this field requires a fundamental approach to its reform. First of all, the main direction of it must be determined by the introduction of an administrative procedure for compensation for damage caused by legal acts. The article substantiates the need to establish a unified procedure for reviewing an application for compensation for damage. Proceeding from the public-law nature of the civil responsibility of the state, it is proposed to change its role in the reimbursement of damage inflicted by the officials, which directly entrusted the realization of the state functions: in case of revealing the fact of the damage, the reimbursement procedure must start on its own initiative in administrative manner.

Key words: civil liability of state, guarantees of property rights, inevitability of civil responsibility of state, inviolability of property rights.

Процес розбудови правової держави в Україні потребує зміни підходів до взаємин між державою та громадянами, зокрема до питання щодо юридичної відповідальності держави за невиконання обов'язків, покладених на неї суспільством, та компенсацію шкоди, завданої державою. Право власності, його дієві гарантії, надійний і ефективний захист та забезпечення реальних гарантій прав власників стоять у ряду найважливіших складників правової демократичної держави. Однак право власності не є необмеженим, тому зазнає певних втручань із боку держави, яка у визначених законодавством випадках уповноважена також позбавляти громадян цього права.

Таке суттєве обмеження права власності має, безумовно, ґрунтуватися не лише на законодавстві, а й на усталених принципах правомірності та законності втручання у відносини власності, пропорційності такого втручання, перевірки дій чи бездіяльності держави під час втручання у відносини власності, відповідальності держави, її органів, органів місцевого самоврядування, зокрема їх службових та посадових осіб, а не тільки осіб приватного права, а також невідворотності такої відповідальності. Водночас принцип невідворотності юридичної відповідальності доцільно розуміти як фундаментальний інститут, що полягає у справедливому реагуванні уповноважених органів та посадових осіб на факти прояву правопорушень і необхідності настання правових наслідків правопорушення [7, с. 71].

Специфічний стан держави як суб'єкта цивільно-правових відносин забезпечується ухваленням нею законів, якими повинні керуватися всі інші учасники правовідносин, а також виданням адміністративних актів. До того ж держава здатна набувати деліктних зобов'язань унаслідок завдання іншим суб'єктам шкоди у процесі здійснення своїх функцій.

Проблеми притягнення держави як учасниці цивільних відносин до цивільно-правової відповідальності досліджували такі вітчизняні науковці, як: Ю. Дзера [4], О. Клименко, Л. Винар, О. Первомайський [8], В. Примак, М. Хоменко, О. Жила, А. Зимовець [5] та інші. Однак варто визнати, що аспект невідворотності цивільно-правової відповідальності держави в українській цивілістиці практично лишається недослідженим, хоча, на наш погляд, і становить одну з найважливіших гарантій права власності. Окрім того, перспектива ґрунтового реформування в найближчому часі українського цивільного законодавства дозволяє переглянути підхід до визначення місця держави в цивільно-правових відносинах, наблизити його до завдань і цілей, які ставить перед нами побудова правової держави, та втілити такий підхід на законодавчому рівні.

«Самостійність цивільно-правової відповідальності держави» та «держава як відповідальний суб'єкт» – поняття, які деякі науковці вживають із застереженням, посилюючись на те, що в разі притягнення держави до цивільно-правової відповідальності буде стягнуто грошові кошти бюджетного походження. Так, О. Жила вказує на те, що держава не є фактичним суб'єктом цивільно-правової відповідальності, адже, виходячи з положень Конституції України, вона перебуває в постійному і нерозривному зв'язку з рішеннями, діями та бездіяльністю органів державної влади, їхніх посадових і службових осіб. Ураховуючи, що власником коштів, за рахунок яких буде справлятися відшкодування, є Україна, О. Первомайський

цілком слушно, на наш погляд, вважає державу основним суб'єктом цивільно-правової відповідальності [8, с. 65].

Відповідно до ст. 3 Конституції України, держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а ст. 56 передбачає право кожного на відшкодування коштом держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень [6]. За ст. 1177 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України, держава також відповідає за ризики, спричинені неналежною діяльністю її органів, а ст. 1170 ЦК зобов'язує державу компенсувати шкоду, завдану ухваленням закону про припинення права власності на певне майно, у повному обсязі [18].

Зазначені норми спрямовані на забезпечення права власності, яке гарантується та захищається в європейському праві на найвищому рівні Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Згідно зі ст. 1 Першого протоколу до цієї Конвенції, держави-учасниці зобов'язані гарантувати його захист на національному рівні [13]. Законодавець проголошує непорушним право приватної власності та забороняє протиправне позбавлення права власності. Цивільний кодекс України певною мірою впорядкував питання примусового відчуження майна від власника й умови, коли особа може бути позбавлена права власності або обмежена в його здійсненні (зокрема, ст. ст. 321, 346, 348, 350, 351 ЦК).

Припинення права власності на майно, яке, відповідно до законодавства, не може належати цій особі, полягає в покладенні на особу, яка з підстав, що не були заборонені законом, набула право власності на майно, яке за законом, що ухвалений пізніше, не може їй належати, обов'язку відчужити це майно протягом строку, встановленого законом (ст. 348 ЦК). У разі невиконання цього обов'язку у відповідний строк це майно, за рішенням суду, на підставі заяви відповідного органу державної влади підлягає примусовому продажу. За рішенням суду майно передається у власність держави, якщо його не було продано. У цьому разі колишньому власникові майна виплачується сума, визначена судом.

Викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю регулюється ст. 350 ЦК, яка визначає підставою для викупу рішення компетентного органу державної влади або органу місцевого самоврядування. Викуп здійснюється за згодою власника або за рішенням суду, а викупна ціна за земельну ділянку включає вартість самої ділянки, нерухомого майна, що розміщене на ній, та упущену вигоду власника. Припинення за рішенням суду права власності на нерухоме майно, яке розміщене на земельній ділянці, що підлягає викупу, відбувається з обов'язковим попереднім відшкодуванням збитків у повному обсязі (ст. 351 ЦК).

У плані забезпечення гарантій права власності проблемним питанням є націоналізація майна. Можливість націоналізації майна, виходячи із принципів міжнародного публічного права, визнається одним з елементів суверенітету держави, отже, не заперечується як можлива підстава для припинення права власності приватних фізичних і юридичних осіб. За загальним правилом, націоналізація здійснюється в інтересах суспільства, однак в Україні відсутнє законодавство, яке б регулювало процедуру та порядок ухвалення рішення про націоналізацію, обмежувало

повноваження держави в цьому питанні, та, зрештою, закріплювало права і гарантії для власника майна, яке підлягає націоналізації [11, с. 44]. Така правова невизначеність, на наш погляд, є вразливим місцем інституту права власності й інституту відповідальності держави, і аж ніяк не гарантує дотримання ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Відповідно до ч. 2 ст. 328 ЦК України, право власності вважається набути правомірною, якщо інше прямо не випливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом. Аналіз практики свідчить, що самі допущені органами порушення під час передачі майна у власність особи не можуть бути безумовною підставою для повернення цього майна державою, якщо такі порушення не допущені внаслідок винної протиправної поведінки самого набувача майна.

Прикладом є правова позиція Верховного Суду України у справі № 6–92цс13 від 18 вересня 2013 р. [10]. Проведення в цій справі порушено за заявою прокурора в інтересах держави в особі міської ради, який вимагав повернути в комунальну власність земельну ділянку із приватної власності відповідача, якому вона передана рішенням міської ради. Законність цього рішення оспоровалася позивачем, який обґрунтовував вимогу тим, що відповідачу передано земельну ділянку у приватну власність для ведення садівництва як члену садівничого кооперативу, однак ділянка кооперативу не передавалася, відповідач узагалі членом кооперативу не був, набув право власності на ділянку внаслідок вчинення головною садівничого кооперативу злочинних дій, а саме внесення звідом неправдивих відомостей у документи, на підставі яких міською радою ухвалено відповідне рішення. Суд першої інстанції, підтриманий згодом судами апеляційної та касаційної інстанції, відмовив у задоволенні вимог прокурора, посилаючись на ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав та основоположних свобод і на практику рішень Європейського суду з прав людини, зокрема у справі «Федоренко проти України», зазначивши, що порушення органів влади під час передачі майна у власність особи не є безумовною підставою для повернення цього майна державою.

Очевидним є той факт, що захисту потребує не лише приватна, а й державна та комунальна власність. Ч. 3 ст. 41 Конституції України передбачає можливість громадян для задоволення своїх потреб користуватися об'єктами права комунальної та державної власності, однак, на наш погляд, конституційні механізми охорони права державної та комунальної власності в Україні лишаться недосконалими порівняно з такими ж механізмами охорони права приватної власності, хоча захист об'єктів публічної власності має не менше значення.

Звертаючись до проблеми захисту від необґрунтованого втручання у право мирного володіння майном, захисту законних очікувань власника, а також захисту права приватної власності, набутого на підставі договору (приватизації) або відповідного рішення органу, уповноваженого управляти державною або комунальною власністю, зазначимо, що в таких випадках йому протиставляється саме право публічної власності, яке може виявитися порушеним [1, с. 43]. Якщо таке порушення має місце внаслідок неправомірних дій органу державної влади, виникає низка проблем.

Під час розгляду проблеми щодо цивільно-правової відповідальності держави внаслідок неправомірного надання у приватну власність майна, що становить державну та комунальну власність, постає питання, чи несе держава цивільно-правову відповідальність перед набувачем такого майна. На наш погляд, під час урегулювання таких спорів треба виходити з наявності суспільного інтересу, з метою задоволення якого таке втручання здійснюється, законності набуття такого майна, а також

поведінки набувача під час його придбання, тобто його добросовісності чи недобросовісності, адже, згідно із практикою Європейського суду з прав людини (рішення у справі «Рисовський проти України» від 20 жовтня 2011 р. [16] та «Кривенький проти України» від 16 лютого 2017 р. [15]), лише добросовісний власник має право на відповідну компенсацію чи інший вид належного відшкодування у зв'язку з позбавленням права на землю. Під час визначення добросовісності набувача варто зважати на характеристики набутого майна, якщо, наприклад, воно має зовнішні ознаки такого, що, згідно із чинним законодавством, не може перебувати у приватній власності. Рівень обізнаності чи загальнодоступності норм законодавства, що регулюють дане питання, значення не мають, оскільки, по-перше, ця категорія є оціночною, по-друге, за загальним правилом, незнання закону не звільняє від відповідальності. Окрім того, з огляду на сучасний технічний прогрес питання недоступності законодавства доцільно ставити під сумнів.

Така позиція підкріплюється постановою Великої Палати Верховного Суду від 15 травня 2018 р. у справі про визнання незаконним і скасування рішення Обухівської міської ради про передачу ділянок прибережної захисної смуги у приватну власність та скасування рішень про державну реєстрацію права власності набувачів вказаного майна [9]. Верховний Суд у даній постанові констатував порушення органом місцевого самоврядування норм земельного та водного законодавства, отже, загрозу публічним інтересам шляхом позбавлення українського народу правомочностей як власника землі в тому обсязі, який дозволяє їй статус як майна державної чи комунальної власності відповідно. Однак позивач просив Верховний Суд зважати на добросовісність набуття ним майна та необізнаність на момент набуття про відсутність у продавців права на відчуження ділянок землі. Судді поставили під сумнів добросовісність набувача майна, обґрунтовуючи цю позицію відсутністю в нього перешкод у доступі до законодавства. Набувач через зовнішні, об'єктивні, явні і видимі природні ознаки спірних земельних ділянок, проявивши розумну обачність, міг і повинен був знати про те, що ділянки перебувають у межах прибережної захисної смуги, тому вибули з володіння держави з порушенням вимог закону.

Дана постанова Великої Палати Верховного Суду цікава аналізом деяких рішень Європейського суду з прав людини щодо порушення ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, з-поміж яких вирізняється рішення у справі «Депаль проти Франції» від 29 березня 2010 р. [12]. У ньому розглядалося питання щодо пропорційності втручання держави в мирне володіння майном. На заявника покладений тягар у вигляді зносу без відшкодування збитків житлового будинку, придбаного ним у 1960 р. та частково розміщеного на ділянці узбережжя, що належить до категорії прибережної суспільної власності. Європейський суд з прав людини вважає, що заявник як користувач публічної власності не міг не знати про те, що дозвіл на приватне володіння такою ділянкою в якийсь момент може бути йому не продовжено і що вимога знести будинок може розглядатися як регулювання користування власністю з метою, що відповідає загальному інтересу. Із цього випливає недобросовісність набуття заявником ділянки та будинку, що завдає шкоду суспільству та навколишньому середовищу. Щодо даного рішення Суд виніс рішення про правомірність знесення будинку на спірній ділянці без компенсації з боку держави.

Очевидним є те, що не завжди втручання у право власності без надання відповідної компенсації (тобто відповідальності з боку держави) є порушенням ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав та основоположних свобод, отже, не завжди держава несе цивільно-правову відповідальність за завдану шкоду.

У підсумку варто зазначити, що розроблення ефективного механізму юридичної відповідальності для правової держави має бути питанням не менш пріоритетним, ніж створення аналогічного механізму для приватних осіб. Інститут цивільно-правової відповідальності держави у сфері речового права потребує фундаментального підходу до його реформування. Одним із його напрямів має стати створення механізмів відшкодування позасудовим порядком шкоди, завданої індивідуальними актами органів влади, їхніх посадових і службових осіб. Цей крок значно вплине на ефективність та реальність відповідальності держави, а також спростить наявний судовий порядок компенсації зазначеної шкоди. Чинне законодавство передбачає можливість адміністративного оскарження майже всіх рішень органів влади, що дає можливість разом із рішенням про визнання актів, дій або бездіяльності вказаних органів такими, що не відповідають законодавству, ухвалювати рішення про компенсацію шкоди [3, с. 59].

Поруч із цим у випадку з відшкодуванням збитків, завданих підзаконними нормативно-правовими актами, також варто запровадити позасудовий порядок вирішення даного питання. Його необхідність полягає в запровадженні адміністративного порядку скасування незаконних нормативних актів із подальшою компенсацією шкоди.

Обов'язок оцінювання її розмірів може бути покладений на органи влади. Отже, є потреба встановлення єдиної процедури розгляду заяви про компенсацію шкоди та безпосередню її виплату, а також запровадження механізмів регресу. Таке реформування посилить чіткість регулювання відповідальності держави, підвищить ефективність реалізації її невідворотності, що, безумовно, посилить гарантування права власності як фундаментального інституту приватного права.

На наш погляд, якщо невідворотність цивільно-правової відповідальності приватних осіб, з огляду на чинне законодавство, виражається в обов'язку компетентних органів у разі звернення по юридичний захист особи, права якої порушено, ужити всіх передбачених законом заходів, щоби щодо правопорушника було вжито необхідних заходів юридичної відповідальності [7, с. 85], то в розумінні невідворотності такої відповідальності держави варто виходити з її публічно-правового характеру. Отже, держава в разі компенсації завданої нею шкоди має відігравати не пасивну, а активну роль: органи влади, їхні посадові та службові особи, на яких безпосередньо покладено реалізацію функцій держави, у разі виявлення факту завдання шкоди, за власною ініціативою мають почати процедуру відшкодування збитків адміністративним порядком.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляневич О. Поняття легітимних очікувань та проблеми його застосування судами України. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 41–45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prip_2016_16_5 (дата звернення: 02.07.2019)
2. Бурденюк С. Гарантії захисту права власності відповідно до ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 19–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_12_4 (дата звернення: 02.07.2019).
3. Відшкодування в позасудовому порядку шкоди, завданої державою або органами влади / М. Демкова та ін. Київ : Конус-Ю, 2007. 260 с. URL: www.slideshare.net/mobile/CentrePravo/ss-59879698 (дата звернення: 02.07.2019)
4. Дзера Ю. Держава як учасник цивільних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2011. 20 с.
5. Зимовець А. Правове регулювання взаємної відповідальності держави та людини (конституційно-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2000. 19 с.
6. Конституція України. *Відомості Верховної Ради*. 1996. № 30.
7. Корнієнко А. Невідворотність як принцип юридичної відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2014. 233 с.
8. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади. *Юридична Україна*. № 8. 2012. Ст. 62–67.
9. Постанова Верховного Суду від 7 листопада 2018 р. у справі № 214/2435/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/77910919> (дата звернення: 02.07.2019).
10. Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 31 січня 2007 р. у справі № 2–14/11134–2006. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://oda.court.gov.ua/sud1590/pravovipoziciivsu/6-92cs13> (дата звернення: 02.07.2019).
11. Право власності: європейський досвід та українські реалії : збірник доповідей і матеріалів Міжнародної конференції, м. Київ, 22–23 жовтня 2015 р. Київ : Ваіте, 2015. 324 с. URL: <https://www.osce.org/uk/ukraine/233276>.
12. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477–IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260.
13. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20 березня 1952 р. *Офіційний вісник України*. 2006. № 32. Ст. 453.
14. Справа «Депаль проти Франції». URL: european-court.ru/uploads/ECHR_Depalle_v_France_29_03_2010.pdf (дата звернення: 02.07.2019).
15. Справа «Кривенький проти України». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SO000964.html (дата звернення: 02.07.2019).
16. Справа «Рисовський проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854 (дата звернення: 02.07.2019).
17. Справа «Федоренко проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_041 (дата звернення: 02.07.2019).
18. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. 356 с.